

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-04

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*

Sultan Abdulaziz's Europe Journey**

Öz | Osmanlı Devleti'nde sefere çıkma geleneği haricinde Osmanlı Sultanları yurt dışı ziyaretinde bulunmamışlardır. Sultan Abdülaziz, Osmanlı Tarihi'nde ilk kez Avrupa'ya seyahatte bulunan padişah olmuştur. Seyahat etme fikri Sadrazam Ali Paşa tarafından Fransa ve İngiltere ile ikili ilişkileri kuvvetlendirmek, Avrupa'nın başarılı reformlarını yerinde gözlemlemek ve ülkede daha etkili reformlar uygulamak amacıyla teklif edilmiştir. Kısa süre sonra Sadrazam Ali Paşa'nın önerisi sultan tarafından uygun görülmüş böylece 1867 yılında Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya seyahat düzenlenmeye karar verilmiştir. Sultan, seyahat kapsamında ilk olarak Fransa Kralı III. Napolyon'un şeref konuğu olarak Paris'te düzenlenen Milletlerarası Sergi'ye iştirak etmiştir. Paris'in ardından ikinci ziyaret güzergâhı İngiltere'ye gidilmiştir. Buradan sonra da sultan, Belçika ve Avusturya-Macaristan'a ziyaretlerde bulunmuş, sonra da 7 Ağustos 1867'de yılında seyahatini tamamlayarak maiyeti ile yurda dönmüştür. Seyahatini tamamlayarak yurda dönen sultan, yurтта üç gün üç gece süren coşkulu kutlamalar ile karşılanmıştır. 47 gün sürede tamamlanan bu seyahat, Osmanlı Devleti ve Avrupalı Devletler nezdinde büyük yankı uyandırmış hem Osmanlı Devleti hem de Avrupalı Devletler açısından olumlu etkilere yol açmıştır. Osmanlı Devleti açısından Kırım Savaşı ile başlayan Osmanlı-Batı ittifakı güçlendirilmiş, devlette başlatılan reformların hedefe ulaştırılması için nelerin yapılacağına dair tespitlerde bulunulmuştur. Avrupa açısından ise Avrupa ile ilişkilerde yeni bir safhaya girilmiştir. Ayrıca Avrupalılar seyahat ile birlikte haklarında efsaneler duydukları Osmanlı Sultanını ilk kez canlı bir şekilde görme fırsatı elde yakalamışlardır. Bu çalışma, ilk kez bir Osmanlı Sultanının Avrupa'ya yapmış olduğu seyahati, seyahat esnasında sultana eşlik eden maiyeti, seyahatte yaşananları ve seyahatin Osmanlı topraklarındaki etkilerini anlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler | Osmanlı Devleti, Sultan Abdülaziz, Seyahat, Fransa, İngiltere.

Abstract | Except for the tradition of going on expeditions in the Ottoman Empire, the Ottoman Sultans did not visit any foreign countries. Sultan Abdülaziz was the first sultan to travel to Europe in Ottoman History. The idea of traveling was suggested by Grand Vizier Ali Pasha in order to strengthen bilateral relations with France and England, to observe Europe's successful reforms on site and to implement more effective reforms in the country. Shortly after, Grand Vizier Ali Pasha's suggestion was approved by the sultan, so it was decided to organize a trip to France, England and Austria in 1867. Within the scope of the trip, the Sultan first visited the King of France III. He participated in the International Exhibition held in Paris as Napoleon's guest of honor. After Paris, the second visit destination was England. After that, the sultan visited Belgium and Austria-Hungary, and then completed his trip on August 7, 1867, and returned home with his entourage. The sultan, who completed his trip and returned home, was welcomed with enthusiastic celebrations that lasted three days and three nights. This journey, which was completed in 47 days, had a great impact on the Ottoman Empire and the European States and had positive effects on both the Ottoman Empire and the European States. For the Ottoman Empire, the Ottoman-Western alliance that started with the Crimean War was strengthened, and determinations were made about what to do to ensure that the reforms initiated in the state were achieved. For Europe, a new phase has entered in relations with Europe. In addition, with the trip, Europeans had the opportunity to see the Ottoman Sultan, about whom they had heard legends, live for the first time. This study aims to tell the story of the first trip of an Ottoman Sultan to Europe, the entourage that accompanied the Sultan during the trip, the events that took place during the trip, and the effects of the trip on Ottoman lands.

Keywords | Ottoman Empire, Sultan Abdulaziz, Travel, France, England.

* Bu çalışma, 12 Aralık 2024 tarihinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** This study is an expanded and revised version of the paper that was orally presented at the International Social Sciences Graduate Student Symposium organized by Van Yüzüncü Yıl University on December 12, 2024.

Öznur ATALAN

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

oznuratalan1@gmail.com

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, Türkiye

Institute of Social Sciences, Ordu University, Ordu, Türkiye

Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Atıf

Atalan, Ö. (2025). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati. *Histosophia*, 1, 28-38.

Citation

Atalan, Ö. (2025). Sultan Abdulaziz's Europe Journey. *Histosophia*, 1, 28-38.

Giriş

Abisi Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine şehzade Abdülaziz, 25 Haziran 1861'de 31 yaşında iken tahta oturmuştur. Osmanlı tahtında 1861-1876 yılları arasında 15 yıl kadar saltanat sürmüştür. Sultan Abdülaziz'in tahta geçtiği zaman devlette pek çok sorun meydana gelmiştir. Ortaya çıkan sorunlar gün geçtikçe daha da artmıştır. Bahsi geçen sorunlar genel olarak şu şekilde cereyan etmiştir: Bu dönemde Balkanlarda, Eflâk, Boğdan, Sırbistan ve Karadağ'da karışıklıklar çıkmış, bu karışıklıklara daha sonra "Girit Meselesi" de eklenmiştir. Osmanlı Devleti, bu sorunlara karşı Fransa ve Rusya arasında ittifak oluşmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu konuda özellikle dönemin önemli devlet adamları olan Ali ve Fuad Paşalar, büyük oranda mücadele vermişlerdir. Paşalar, devletin kaybetmiş olduğu itibarın İngiltere ve Fransa arasında gerçekleşecek olan ikili ilişkiler sayesinde düzeleceği fikrini savunmuşlardır. Paşalara göre, bu şekilde Avrupanın desteği sağlanılacak ve Rus tehlikesi önlenilebilecekti. Ali ve Fuad Paşa'nın öne sürdüğü bu yaklaşım, Sultan Abdülaziz tarafından haklı bulunmuş ve sultan ikili ilişkilerin düzelmesi için adımlar atmıştır. Sultan, bu yaklaşım doğrultusunda ilk icraat olarak Fransa İmparatoru III. Napoleon'un daveti üzerine Paris'te düzenlenen Sanayi Fuarı'na katılmak için Avrupa'ya seyahat etmiştir. Sultan, büyük bir heyet ile 21 Haziran 1867'de Cuma Selamlığı'nın ardından Sultaniye Vapuru ile İstanbul'dan Paris'e ulaşmak üzere hareket etmiştir. Sultan ve heyeti Avrupa seyahati kapsamında sırasıyla Fransa, İngiltere, Belçika, Prusya, Viyana, Budapeşte, Varna, Rusçuk'a ziyaretlerde bulunmuş ve Tuna üzerinden vapurla Osmanlı topraklarına giriş yapmıştır. Sultanın Avrupa'ya düzenlemiş olduğu bu seyahat, 47 gün süre zarfında tamamlanarak hem Avrupa Devletleri hem de Osmanlı Devleti açısından pek çok yönden olumlu şekilde sonuçlanmıştır. Bu açıdan bir Osmanlı hükümdarının ilk kez batı ülkelerine yapmış olduğu bu seyahati, seyahate iştirak eden heyeti ve seyahatin devlette meydana getirdiği etkileri anlatmak bir hayli önemlidir.

Şekil 1. Sultan Abdülaziz'in Portresi. Kaynak: (Sertoğlu, 2011, s. 3113)

Sultan Abdülaziz Dönemi'ne Bir Bakış

Sultan Abdülaziz (Şekil 1), abisi Sultan Abdülmecid'in vefat etmesi üzerine 32. Osmanlı Sultanı olarak 25 Haziran 1861 yılında tahta çıkmış ve 15 yıl (1861-1876) tahtta hüküm sürmüştür. Sultanın

hükümdarlığı ile birlikte Osmanlı Devlet politikası ve geleneksel dış siyasette farklı gelişmeler yaşanmıştır. Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin durumu oldukça karmaşıktı. Mali sıkıntılar artmış, Karadağ İsyanı büyük alanlara yayılmıştır. Öte yandan Girit'te de isyanlar patlak vermişti. Bu bölgelerde ortaya çıkan isyanları Avrupa Devletleri bahane ederek müdahalelerini arttırmıştır. Sultan Abdülaziz, bu sorunların çözülmesinde dış devletlerin etkisini en aza indirmek ve sorunları kendi içerisinde çözüme kavuşturmak gerektiğinin bilincinde olarak hareket etmiştir. Bu hususta sultanın Avrupa ülkelerine düzenlediği seyahat, devlette meydana gelen sorunları çözmek için yapılan faaliyetlerden biri olmuştur. Fransa İmparatoru III. Napolyon'un Paris'te açtığı Uluslararası Sergi'ye Sultan Abdülaziz'i davet etmesi ile başlayan bu seyahat, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati" adı ile anılmış, seyahat 21 Haziran 1867- 7 Ağustos 1867 tarihleri arasında sultan ve maiyetinin katılımı ile gerçekleşmiştir (Gök, 2012, s. 168).

Seyahatin Başlaması

Sultan Abdülaziz, Fransa İmparatoru III. Napoleon'un daveti üzerine Uluslararası Sergi'ye katılmaya karar vermiştir. Balkanlardaki karışıklığın artması ve bu esnada da Girit Meselesi'nin meydana gelmesi üzerine sultan, barışın sağlanmasına katkısı olur düşüncesi ile Fransa İmparatoru'nun davetini kabul etmiştir (Maksudoğlu, 2019, s. 95). Seyahat kararından son derece memnun olduğunu belirten III. Napoleon, sultanın maiyeti hakkında Cemil Paşa'dan detaylı bilgi istemiştir. Cemil Paşa'nın yaptığı müracat ile Bab-ı Âli, seyahata katılacak kişilerin olduğu listeyi Paris Sefareti'ne göndermiştir. Bab-ı Âli tarafından hazırlanan listede heyette yer alacak kişilerin isimleri şu şekildedir:

Hanedan Üyeleri

Zat-ı Şâhane (Sultan Abdülaziz).

Büyük Oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin.

Yeğeni Veliahd Murad Efendi.

Yeğeni Şehzâde Abdülhamid Efendi.

Üst Düzey Görevliler

Hariciye Nazırı Fuad Paşa.

Hariciye Teşrîfatçısı Mehmed Kamil Bey.

Divan-ı Hümayûn Baş Tercümanı.

Özel Kalem Müdürü Ali Fuad Bey.

Sivil Memurlar

Başmabeynci Hüseyin Cemil Bey.

Başkâtip Mehmed Emin Bey.

İkinci Mabeynci Halid Bey.

Baş İmam Hayrullah Efendi.

İkinci Kâtip Halimi Efendi.

Üçüncü Mabeynci Ziver Bey.

Dördüncü Mabeynci Hafız Mehmed Bey.

Kâtip Fazıl Bey.

Mabeynci Faud Bey.

Askeri Şahsiyetler

Amiral Rasim Paşa.

Başhekim Marko Paşa.

Başıyaver Rauf Paşa.

Ahmed Esad Paşa.

Yaver Albay Rıza Bey.

Albay Hafız Bey.

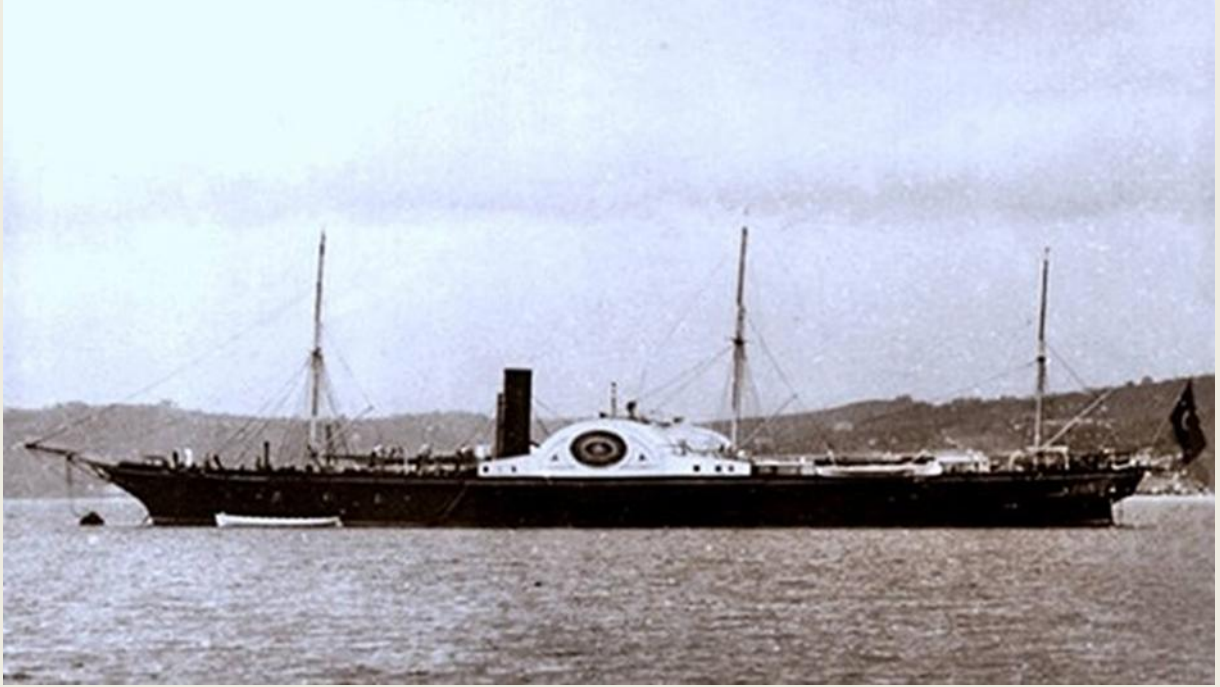
Yaver Yarbey Salih ve Fazıl Beyler.

Emir Subayı Binbaşı Hakkı ve Muzaffer Beyler.

Veliâhd Murad Efendi'nin Yaveri Albay Mehmed Bey.

Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin Yaveri Yarbey Ahmed Bey.

Emir subayı olarak beş binbaşı, bir teğmen ve altı silahşör (Karaer, 2003, s. 60).

Şekil 2. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya Seyahati İçin Kullandığı Sultaniye Vapuru. Kaynak: (Ertemli, 2023, s. 53)

Listede yer alan kişilerin dışında Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın torunu İzzet Fuad Bey, hem iyi Fransızca bilmesi hemde şehzâde Yusuf İzzeddin Bey'e arkadaşlık etmesi için on dört yaşında olmasına rağmen kafilde yer almıştır (Karaer, 2003, s. 61). Sultan Abdülaziz, seyahat esnasında veliaht yeğeni Murad, şehzâde yeğeni Abdülhamid ve kendi oğlu şehzâde Yusuf İzzeddin'i yanına aldığı için Sadrazam Ali Paşa'yı İstanbul'da "Saltanat Naibi" olarak bırakmıştır. Listede yer alan kafilde, 21 Haziran 1867'de Cuma günü Cuma Selamlığı'nın ardından Fransa'ya varmak üzere İstanbul'dan yola çıkmak için harekete geçmiş, Osmanlı kfilesine, sultan ve maiyeti için Sultaniye Vapuru (Şekil 2), yardımcıları ve malzemeleri için Pertev Piyale Vapuru, bir de bu vapurlara eşlik etmesi için Aziziye ve Orhaniye zırhlıları görevlendirilmiştir (Yurtbilir, 2014, s. 138). İstanbul'dan ihtişamlı bir tören ile uğurlanan sultan, Çanakkale Boğazı'ndan atılan toplar eşliğinde boğazı selamlayarak geçmiştir. Halimî Efendi'nin eserinde seyahat hakkında bahsettiği notlara göre; heyet, 23 Haziran 1867 Pazar günü Sakız ve Midilli önünden, 24 Haziran Pazartesi günü de Girit ve Yunanistan kıyıları açıklarından geçerek, İyon Denizi'nden Messina Boğazı'na doğru yol almıştır. Heyetin Messina'ya varmasının hemen öncesinde fırtına çıkmış, bu esnada fırtınanın şiddetinden etkilenen Sultan Abdülaziz, bir an önce İstanbul'a geri dönülmesini heyetteki yetkililere iletmış fakat Fuad Paşa sultanın fikrini değiştirerek seyahate devam edilmesini sağlamıştır. Yola devam eden heyet, 25 Haziran Salı günü Sicilya'daki Etna Yanardağı'nın önünden geçerek, erken saatlerde Sicilya'daki Messina limanına ulaşmış ve fırtınanın geçmesi için bir gün süre ile burada kalmıştır

(Gök, 2012, s. 181). Sultan Abdülaziz, burada iken küçük bir İtalyan donanmasınca karşılanmış ve sonrasında sultan, Osmanlı Devleti'nin Floransa elçisi Rüstem Bey'le birlikte bazı İtalyan amiral ve subaylarını Sultaniye vapurunda kabul etmiştir. Birkaç saat burada misafirlerini ağırladıktan sonra sultan, Napoli'den hareket ederek, 29 Haziran 1867 Cumartesi günü Toulon Tersanesi'ne ulaşmıştır (Yurtbilir, 2014). Toulon Limanı'na çıkan Sultan Abdülaziz ve kafesi, yolculuklarını kara yolu üzerinden devam ettirerek, Marsilya üzerinden 30 Haziran'da Paris'in Lyon Senti'ne ulaşmıştır. Burada sultanı Fransız İmparatoru III. Napoleon karşılamıştır (Köksal, 2003, s. 120).

Fransa'ya Varış

Sultan Abdülaziz ve beraberinde olduğu kabile 29 Haziran 1867 Cumartesi sabah beş gibi Toulon Limanı'na ulaşmıştır. Toulon'da sultan ve kafesi için hazırlanan resmî karşılamaya halkta iştirak etmiş, karşılama oldukça ihtişamlı bir şekilde yapılmıştır. Sultan Abdülaziz ve heyeti için yapılan bu gösteri kaynaklarda şu şekilde ifade edilmektedir:

Bütün sokaklara, evlere bayraklar ve her türden simgeler asılmıştı. Bu durum alışılmamış bir görüntü sergiliyordu. Rıhtıma pek uzak olmayan bir yerde yeşil bir bayrak görülmüyordu. Ortasından kocaman bir ayyıldız ile ikiye ayrılan bu bayrağın yanında Meryem Ana, diğer yanında ise elinde kılıcı ile Saint Louis temsil ediliyordu. Bu amblemlerle süslenen ev, adeta iki dinin uzlaşmasını simgeliyordu (Yurtbilir, 2014, s. 140).

Şekil 3. Sultan Abdülaziz'in Paris'e Varmasının Tasvir Edildiği Resim. Kaynak: Abdülaziz'in Dar'ül Harp'te Seyahati. <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/03/30/abdulazizin-darul-harpte-seyahati>.

Sultan Abdülaziz, nümayiş eşliğinde Napoleon ile birlikte Tuileries Sarayı'na gitmiştir (Şekil 3). Sultan, Paris'te bulunduğu zaman zarfında pekçok yabancı devlet temsilcileri ile görüşmelerde bulunmuş ve Napoleon'un daveti üzerine Uluslararası Sergi'ye katılmıştır. Sergiye Sultan Abdülaziz dışında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç ve Prusya kralları başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin liderleri katılım sağlamıştır. Serginin düzenlendiği alan 460 bin metrekarelik bir alanda bugün Eiffel Kulesi'nin bulunduğu Champ de Mars'ta yapılmıştır (Çağlar & Bilgin, 2019, s. 341). Sergide, 1864 yılında Sultan Abdülaziz'in eğitim alması için Paris'e gönderdiği Şeker Ahmed Paşa'nın resimleri ile Osman Hamdi Bey'in eserleri de sergilenmiştir. Osmanlı heyeti,

Uluslararası Sergi'de sergilenen eserler karşısında oldukça etkilenmiştir. Sultan, açılan sergide sanat eserlerinin yanı sıra Avrupadaki gelişmeleri de yerinde incelemiştir (Yurtbilir, 2014, s. 142). Serginin tamamlanmasında sonra Fransa İmparatoru Napoleon, Sultan Abdülaziz şerefine büyük bir geçit resmi hazırlatmıştır. Sultan, bu geçit resmine resmî üniforması ve göğsünde imparatorun vermiş olduğu "Lejyon Donör Nişanı" ile iştirak etmiştir. Ayrıca Paris Belediyesi de Osmanlı hükümdarı şerefine bir ziyafet vermiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3152). Daha sonra sultan ve heyeti, şehirde düzenlenen ilk opereya iştirak etmiş, şehirde gezintiye çıkarak Avrupa'nın şehirleşmesi hakkında fikir edinmiştir. Bu faaliyetlerin dışında sultan, Paris seyahati esnasında Çar II. Aleksandr ile görüşmelerde bulunmuştur (Köksal, 2003, s. 120).

Sultan, Pariste bulunduğu esnada III. Napoleon ile Girit meselesini de görüşmüştür. Görüşmelerde Napoleon'un Girit'e bağımsızlık verilmesi teklifi sultana sunulmuş, bu konu sultan tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir (Ercivan, 2024, s.3301). Konuşma esnasında sultanın bu konuda hiçbir tavize yanaşılmayacağı ifadeleri üzerine İmparator Napoleon bir daha bu konuyu açmamıştır (Sertoğlu, 2011, s. 3152).

Sultan Paris'teki faaliyetlerini tamamladıktan sonra 10 Temmuz'da Napoleon tarafından Paris'ten uğurlanmıştır. Paris seyahatinden sonra sultan, ikinci durağı olan İngiltere'ye hareket etmiştir (Köksal, 2003, s. 121).

İngiltere Seyahati

Sultan Abdülaziz, İngiltere'ye varmak için kendisine özel olarak tahsis edilen tren ile Bulonya Limanı'na gitmiştir. Geceyi burada konaklayarak geçiren Osmanlı hükümdarı, ertesi gün vapurla İngiltere kıyısında bulunan Dover Limanı'na gitmiştir. Bu esnada Manş Denizi'nde şiddetli bir fırtına çıkmıştı. Şiddetli fırtınadan bir hayli etkilenen sultan, fırtınanın dinmesi için biraz beklenilmesini Fuad Paşa'dan talep ettiyse de Fuad Paşa'nın ısrarları neticesinde yolculuğa devam edilmiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3153).

İngiltere, üst düzey yetkilileri sultanı karşılamak için günler öncesinden hazırlıklara başlamıştır. Sultan ve maiyetinin nerde kalacağı bir kuruluş tarafından düzenlemiş, sultanın ineceği Dover İstasyonu güzel bir şekilde dekore edilmiş, iskeleden gelen yollar kapatılmıştır. Sultan, istasyona varmadan önce Galler, Cambridge Dükü, Sutherland Dükü, Lord Sydney garnizon komutanları, belediye başkanı ve belediye meclis üyeleri istasyonda konuşmalar yapmıştır. Sultanı karşılayacak kafiye Türk Büyükelçisi Musurus ve tüm büyükelçiler yer almıştır (Görür, 2024, ss. 115-116). 11 Temmuz 1867'de yağış eşliğinde Dover İstasyonu'na ulaşan heyeti Kraliçe Victoria'nın oğlu Veliha Galler Prensi Edouard ve kraliçenin kuzeni Cambridge Dükü George karşılamıştır. İngiliz Heyeti, sultan ve heyetinin ülkelerine teşriflerinden ötürü Dover Lord Warden'de öğle yemeği organize etmiştir. Sultan, yemeğe katıldıktan sonra trenle Londra'ya giderek, Buckingham Sarayı'nda kendileri için ayrılmış olan ikemetgâhta istirahat çekilmiştir (Karaer, 2003, ss. 109-110). Londra'da on bir gün kalan sultan, bu süre içerisinde bazı resmi davetler ve kabullere iştirak etmiştir. Sultan, burada iken Woolvich Tersanesi'nde detaylı incelemelerde bulunmuş, donanmaya dair merak ettiği herşeyi Dükdö Cambrice sormuş ve Cambrice detaylıca sultana izah etmiştir. Ertesi gün yine sultan donanma tatbikatı izlemek için İngiltere Prensi Dö Gall ile Porsmouth'a gitmiştir. Top atışları ile başlayan tatbikata 49 savaş gemisi katılmıştır. Porsmout'ta ki bu tatbikat hakkında Ömer Faiz Efendi şunlara değinmiştir:

Öğleden sonra İngiltere'nin meşhur Woolvich tersanesini ziyaret ettik. Zat-ı Şâhane bilhassa harp gemilerinin inşası ile yakından alakadar oldu. Bir zamanlar dünyanın en mükemmel kalyonlarını ve her türlü gemilerini yapan bir ülkenin tacidarı olarak, elbette ki neden bugün başkalarının himmetine muhtaç kaldığımızı düşünmüş olsa gerekir (Kutay, 2012, s. 75).

Ömer Faiz Efendi, yapılan askeri gösterilerden etkilenen sultan için ülkelerinin daha önceleri bu denli büyük ve ihtişamlı gemileri yapan bir ülke konumunda iken şu anda başka devletlerin yardımına ihtiyaç duyan ülke haline nasıl geldiklerini dair sultanın muhasebede bulunması gerektiğini

belirtmiştir.

İngiltere'de askeri tatbikatlardan sonra sultan, muhtelif ziyaretlerde de bulunmuştur. Sultanın İngiltere'de katılım sağladığı diğer faaliyetler; Avam Kamarası'ndaki milletvekillerin müzakerelerinde bulunması ve iki yıl önce vefat eden ve Türk dostu olarak tanınan Palmerston'un ailesini ziyaret etmesidir (Köksal, 2003, s. 121).

İngiltere Kraliçesi Victoria, sultanın İngiltere'de düzenlemiş olduğu faaliyetlerden ötürü oldukça memnun kalmıştır. Kraliçe, memnuniyetini belirtmek amacıyla İngiltere'nin meşhur nişanı dizbağı (Jiradır nişanı'nı)¹ sultana takdim etmiştir (Tekin, 2012, s. 187).

Seyahata katılan Şehzâde Abdülhamid, tahta geçtiği zaman doktoru Hüseyin Akim Bey'e yazdırdığı hatıralarında İngiltere seyahati hakkında dikkat çekici yorumlarda bulunmuştur. Şehzâde Abdülhamid, İngiltere'nin zenginliğe sahip bir ülke olduğunu ve bu durumun ziyaretleri esnasında bariz bir şekilde görüldüğünü ifade ederek, ülkede demiryolu ağının oldukça gelişmiş olduğunu ve bu sistemin tek bir demiryolu ağından değil birçok farklı ağlardan sağlandığını belirtmiştir (Sertoğlu, 2011).

Sultan Abdülaziz, Londra'daki ziyaretlerini tamamladıktan sonra 23 Temmuz 1867'de Londra'dan büyük bir tören ile uğurlanarak Belçika'ya doğru hareket etmiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3153).

Belçika, Prusya, Viyana, Budapeşte Seyahatleri

Sultan Abdülaziz'in İngiltere'den sonraki durağı Belçika olmuştur. Sultan, Londra'da on bir gün kaldıktan sonra yine kendisine tahsis edilen özel trenle Viyana'ya ulaşmış, tren 24 Temmuz Çarşamba günü (Sertoğlu, 2011, s. 3153) Belçika'nın başkenti Brüksel'e geçmiştir (Gündoğdu, 2020). Sultanı Belçika'da Kral Leopold karşılamıştır. Burada kendisi için düzenlenen ziyafete katılan sultan, daha sonra törenle uğurlanarak kısa süreliğine Prusya'ya gitmiştir (Karaer, 2003, s. 127). Prusya, bu esnada Almanya'yı kurmak için girişimlerde bulunmaktaydı. Bu nedenle Prusya, Osmanlı Devleti'nin desteğini almak istemiş ve ülkesine gelen Osmanlı hükümdarını iyi bir şekilde ağırlamaya çalışmıştır. Gösterişli bir şekilde karşılama töreni yapan Prusya Kralı, sultan ve beraberinde bulunan heyet için yemek düzenlemiş ve askeri tatbikatlar yaptırmıştır (Ercivan, 2024, s. 3302).

Sultan, Prusya'ya düzenlediği seyahatten sonra, heyeti ile birlikte 28 Temmuz 1867 Pazar günü tren yolu ile Viyana'ya varmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatoru Fransuva Jozef oldukça ihtişamlı bir şekilde istasyonda sultan ve heyetini karşılamıştır. Osmanlı hükümdarı, Şoenburn Sarayı'nda üç gün süre ile misafir edilmiştir. Sultanın şerefine, resmi geçitler, ziyafetler, balolar, eğlenceler düzenlenmiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3153). Sultan, buradaki ziyaretinde iken şehrin belediye başkanı ile birlikte bir bale gösterisine katılmış, ardından askeri birliklerin yapmış olduğu tatbikatları izlemiş, (Karaer, 2012, s. 137) çeşitli fabrikaları, imalâthaneleri yerlerinde gezip incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca bu seyahat kapsamında Avusturya- Macaristan İmparatoru Fransuva Jozef, Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana Kuşatması esnasında otağını kurmuş olduğu yeri Sultan Abdülaziz'e göstermiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3153).

Sultan Abdülaziz, Viyana'da dört gün kaldıktan sonra 31 Temmuz'da Tuna Nehri vasıtasıyla ve vapurla Budapeşte'ye hareket etmiştir. Budapeşte'de Macar ileri gelenler başta olmak üzere Tuna Valisi Midhad Paşa, Sultan Abdülaziz'i karşılamıştır. Abdülaziz geceyi Budapeşte'de vapurda geçirdikten sonra ertesi gün 160 yıl Osmanlı idaresinde kalan Budin Beylerbeyliği'nin merkezi olan şehre gitmiş, daha sonra krallık sarayında kendisi için hazırlanan öğle yemeğine katılmış ve yemek esnasında Macarlı yetkililer ile görüşmelerde bulunmuştur. Akşamüzeri yola koyularak 3 Ağustos 1867'de Orsova üzerinden Vidin'e varmıştır. Orsova'da da bir gece misafir edilen sultanın şerefine

¹ Bu nişan, yaklaşık 76.4 mm. çapında 275.42 g. ağırlığında 7 mm. kalınlığında bronz madalya ile görselleştirilmiştir. Madalya'nın ön yüz kısmında Sultan Abdülaziz'in portresi, portrenin çevresinde "Abdulaziz, Othomanorum Imperator" (Osmanlı İmparatoru Abdülaziz); portrenin alt kısmında "Londinium in visit MDCCCLXII" (Londra ziyareti, 1867) ve yazının altında da nişanı yapan kişinin isminin kısaltılmış hali "J.S.B. Wyon" (Joseph Shepherd Wyon) yazılıdır (Tekin, 2012, s. 187).

büyük eğlenceler düzenlenerek top ve tüfek atışı gibi gösteriler yapılmıştır. Sultan Abdülaziz, ertesi gün öğleden sonra Tuna İli'nin merkezi Rusçuk'a varmak için yola çıkmıştır. Sultanı Rusçuk'ta Sadrazam Mehmed Ali Paşa ve serasker Mütercim Rüşdü Paşa karşılamıştır. 5 Ağustos Pazar günü Memleketeyn Beyi Prens Karol, sultanın huzuruna gelerek, saygılarını sunmuştur (Sertoğlu, 2011, s. 3153). Bu esnada sultan, Tuna Valisi Midhat Paşa'yı şehirde yapmış olduğu düzenlemelerden ötürü tebrik etmiştir. Sultan buradaki faaliyetlerini tamamladıktan sonra 6 Ağustos Salı Rusçuk'tan tren ile Varna'ya gitmek üzere harekete geçmiştir. Varna'ya ulaşmasını müteakip, burada birkaç saat dinlendikten sonra Sultaniye yatına çekilerek geri kalan yolculuğunu deniz yolu üzerinden gerçekleştirmiştir (Dânişmend, 1972, ss. 216-222) Varna'dan vapurla memlekete doğru hareket eden heyet, 7 Ağustos'ta Osmanlı topraklarını giriş yapmış ve uzun sürenin ardından Osmanlı hükümdarının memlekete varması yurtta büyük gösteriler eşliğinde karşılanmıştır (Ercivan, 2024, s. 3303).

Seyahatin Yankıları ve Osmanlı Devleti'ndeki Sonuçları

7 Ağustos de İstanbul'a dönen Sultan Abdülaziz, 47 günlük seyahatinin ardından yurtta 47 parelik top atışı ile karşılanmıştır (Gündoğdu, 2020, s. 215). Gösteri, sultanın yatıyla boğaza giriş yapması üzerine başlamıştır. Boğaza nazır sağ ve sol taraflarda sıralanmış tabyaalrdan atılan toplar ile Sultan Abdülaziz selamlanmıştır. Hükümdarı tüm vükelâ, devlet erkânı, sefirler, dini liderler ve kalabalık halk kitlesi karşılamıştır (Köksal, 2003, s. 124). İstanbul'da Beyoğlu, Tophane ve Boğaziçi semtleri, kandiller ve fenerler ile süslenmiştir. Halimi Efendi, eserinde İstanbul'da düzenlenen süslemeler hakkında şu bilgileri vermiştir:

Yevm-i mezkûrda teşrif-i mes'adet- redif-i hümayûnun şeref-i vuku'u keyfiyeti dârü'l-hilafetü'l-'ulyâya bâ-telgraf tebşîr buyurulmuş olduğundan ol rûz-ı firûzda kâffe-i vükelâ-yı fiham ve me'mûrîn-i benam hazerâtıyla hademe, bendegân ve düvel-i fahîme süferâsı ve milel-i mütenevvia rü'esası ve mekâtib-i rüştîye ve sair etfal-i zükûr ve inâsı müte'addit vapurlarla takım takım istikbal ederek ve Boğaz içi ve Dersaadet ve Üsküdar sevahili bütün ahali ile mâlâmâl olarak... (Köksal, 2003,s. 124).

Sultanın gelişi için yapılan kutlamalar sırasında İstanbul'da bulunan İngiliz deniz subayı H.F. Woods sultanın dönüşünün çok ihtişamlı olduğunu ve kutlamalar için çok fazla masraf yapıldığını belirtmiştir. Woods, yapılan törenlerin harcamaları hakkında şu bilgileri vermiştir:

Başka hiçbir yerde bulunmayan Boğaziçi'nin terash bahçelerinde, burun ve koylarında yapılan bu eğlence bir daha görülmeyecekti ve havai fişeklerle yapılan bu büyük masraf, müsriflik sayılıp yasaklanacaktı. Hükümet, bu olay ve ziyafet masraflarını ödemek için Osmanlı Bankasından 300.000 İngiliz lirası almıştı. İsmail Paşa'da Mısır Hidivi olarak o zamanki kudreti ve zenginliği ile Emirgân'daki yazlık sarayındaki eğlenceler için 60.000 İngiliz lirası harcadı (Woods, 1974).

Sultan Abdülaziz'in yurda dönmesi üzerine yapılan kutlamalar yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmamış, Bosna, Edirne, Konya, Erzurum ve Sakız Adası'nda ikamet eden ahali, sultanın gelişinden dolayı memnuniyetlerini bildiren kutlama törenleri düzenlemiştir (T.C. CDAB. A.MKT. MHM, No: 391/64, H.18.05.1284). Mekke halkı da sultanın yurda dönüşünü büyük bir coşku ile kutlamıştır (T.C. CDAB. A.MKT.MHM, No: 390/96, H.10.05.1284).

Sultanın dönüşü şerefine dönemin şairleri manzum ve mensur eserler yazmışlardır. Manzum olarak yazılmış eserler, mensur eserlere nazaran sayıca daha fazladır. Manzum olarak Burdurlu Kaymakam Mehmed Raşid Efendi'nin yazdığı eser oldukça dikkat çekicidir. Eserde yer alan beyitl şöyledir:

Zıll-i memdûd-ı hüdâ-yı müste'an Abdülaziz
Gevher-i mahmûd-ı şâhân-ı cihan Abdülaziz

Müjde verdim âleme Râşid didim târîh tâm
Gezdi mülk-i Avrupayı geldi hân Abdülaziz
Âfitâb-ı saltanat-ı şâhâne devr ü zaman
Revnak-efza-yı adâlet nûr-ı çeşm-i bendegân
Avrupa'yı cümle seyr idüb Şehinşah-ı zaman
Geldi İstanbul'a buldu cism-i âlem rûh u cân (Köksal, 2003, s. 126)

Sultanın yurda dönmesinden sonra seyahatin etkileri uzun süre devam etmiştir. Özellikle seyahat ve seyahatin sonuçları Rus İmparatoru II. Aleksandır'ı kaygılandırmış ve imparator kaygılarının neticesinde sultanı ülkesine davet etmiştir. Sultan, kendisine yapılan bu daveti tebessümle karşılayarak; “Moskoflarla gerçek dostluk eğerki bizim ziyaretimizle mümkün ise Çar’la yılda birkaç ay yekdiğerimize misafir kalalım”, diyerek Çar’ın davetine nükteli bir şekilde cevap vermiştir (Gök, 2014, s. 132).

Sultan Abdülaziz, dönüşü üzerine bir beyanneme yayınlarak yolculuk süreci hakkında Osmanlı halkını haberdar etmiştir. Sultanın beyannamesinde en dikkat çeken taraf, Avrupa’ya göre Osmanlı ülkesinin ne kadar geri kaldığını anlaması ve bunun telafi edilmesi için de herkesin el birliği ile çalışması gerektiğini belirtmiş olmasıdır (Sertoğlu, 2011, s. 3154). Nitekim Sultan Abdülaziz, 1867’de yaptığı 47 günlük Avrupa Seyahati’nin sonucunda Avrupa’nın pek çok gelişmesinden etkilenmiş ve yurda dönüşünün ardından Avrupa’nın modern yapılarını, eğitimsel faaliyetlerini, askeri yapılanmasını ve ulaşım çalışmaları ülkesinde uygulamaya çalışmıştır. Modern bina inşası olarak; Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Kağıthane, Çekmece ve İzmit Kasırları, Ayazağa, Tokat Bahçesi, Alemdağ ve İcladiye Köşklerinin yapımlarına başlanılmış, bahsi geçen yapılar dış borçlar ile tamamlanmıştır. Bu arada yeri gelmişken şunuda belirtmek gerekir ki; seyahat sonrası sultan yalnızca lüks binaların yapımı için harcama yaptırmamıştır. Sultan, Tershane, Tophane, Feshane ve Galata Köprüsü gibi Osmanlı Devleti için çok önemli sayılan kurum ve binaları da bu dönemde yeniden restore ettirmiştir (Topçu, 2014, s. 21).

Düzenlenen seyahat ile eğitimde de yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde Mektebi Sultanî (Galatasaray Lisesi), Darülfünûn, Sanayi-i Mektebi ve Tıbbiye başta olmak üzere yeni eğitim ve bilim kurumlarının açılması sağlanılmış ve böylelikle eğitimde yeni bir soluk kazandırılmaya çalışılmıştır. Yeni açılan eğitim kurumlarının devlet dairelerine bürokrat yetiştirmelerinin yanı sıra toplumsal kültürü dönüştürmede de etkileri olmuştur. Eğitimde yaşanan bu gelişmelere ek olarak; 1869 yılında Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi yayınlanmıştır. Nizamnamenin yayınlanması ile eğitimin ülke genelinde yaygınlaştırılması hedeflenmiştir (Engin, 2015, s.350). Eğitimde yapılan bu sistemsel değişiklikler, Sultan Abdülaziz’den sonra gelen padişahlar tarafından da devam ettirilmiştir. Öyleki açılan eğitim kurumları açıldığı dönemden sonra bile faaliyetlerini devam ettirmiş ve günümüze kadar ulaşarak varlıklarını korumuştur (Kızıltoprak, Türk Maarif Ansiklopedisi, s. 68).

Sultan seyahat dönüşünde ulaşım da çalışmalar yapılmasını sağlamış, Rumeli demiryollarının yapımı için yatırımda bulunmuştur. Yapılan yatırımlar ile 452 kilometre olan demiryolu ağı sultanın bu alanda yaptığı girişimler ile 1344 kilometreye ulaşmıştır. Yine bu dönemde metro ve tramvay ilk kez ülkeye getirilmiştir (Afyoncu, 2021, s. 180). Ayrıca seyahat ile Sultan Abdülaziz’in güçlü bir donanma inşa etmesine katkıda bulunmuş, seyahat ettiği ülkelerde düzenlenen askeri tatbikatlardan oldukça etkilenen sultan, donanmanın geliştirilmesine yönelik çabalarını daha da arttırmıştır (Algül, 2019, s. 52).

Sultanın bizzat katıldığı bu seyahat, hem Osmanlı devlet adamları tarafından hemde batılı tarihçiler tarafından kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz olacak şekilde yorumlanmıştır. Bu hususta İstanbul şehremini olarak sultanın Avrupa Seyahati’ne katılan Ömer Faiz Efendi yazdığı eserinde, seyahate dair izlenimlerinden bahsetmiştir. Faiz Efendi eserinde, sultanın daima sabit fikirliliğinden bahsetmiş ve sultanın evhamlılığı neticesinde seyahatin başında ve ortasında iki kez geri dönüş kararı verdiğini ifade etmiş dolayısıyla seyahatin tam manasıyla olumsuz neticelendiğini belirtmiştir. Yine sultanın seyahati hususunda Ziya Nur Aksun, seyahatin israf ve sefahat düşkünlerini

özünden kopardığını, seyahatin batı hayranı ve kuklası olarak yapıldığını belirtmiştir (Algül, 2014, s. 44).

Seyahat, Osmanlı müellifleri tarafından olumlu ve olumsuz olarak yorumlandığı gibi batılı tarihçiler tarafından da farklı şekillerde yorumlanmıştır. Seyahat, batılı tarihçi ve diplomatlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun batılı devletler ile ittifak kurma, statü ve kabul ziyaretleri olarak nitelendirilmiş ve ekseriyetle bu bağlamda değerlendirilmiştir (Karaer, 2013, s. 132). Seyahat hususunda yapılan olumsuz yorumların aksine Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, Batı'da Türk imajını olumlu yönde değiştirmiştir. Bu imajın ortaya çıkmasında Sultan Abdülaziz'in diplomasiyi iyi bilmesi ve görüşmelerinde diplomasi kuralları ve nezaket kurallarını çok iyi uygulamasının etkisi olmuştur. Öyleki sultanın uyguladığı diplomasi politikası Fransa Kralı Napoleon'un dikkatini çekmiş, imparator bu seyahat ile birlikte sultanın ülkesini kalkındırılmak hususunda göstermiş olduğu çabaları onaylayarak, sultana yardım etmekte hazır olduğunu göstermiştir (Karaer, 2005, s. 326). Bunların yanı sıra Sultan Abdülaziz seyahatten oldukça memnun kalmış, seyahat sonrası başta Fransa Kralı ve devamında uğradığı ülkelerdeki üst düzey yetkililerin şahsına karşı uyguladığı muameleden duyduğu hoşgörüyü ifade etmek için yurda döndükten sonra bir hatt-ı hümayûn yayınlamıştır. Sultan, hatt-ı hümayûnunda Avrupa ülkelerinin kendisine karşı gösterdiği ilgiyi ve yakınlığından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (Özgün, 2021, s. 144).

Sonuç

Sultan Abdülaziz'in yurt dışına yapmış olduğu Avrupa Seyahati, bir Osmanlı Hükümdarının ilk kez yurtdışına yaptığı gezi olarak kayıtlara geçmiştir. Yapılan seyahatin temelinde, Avrupa ile ilişkileri düzeltmek, Balkanlarda ve Girit'te ortaya çıkan problemleri çözme düşüncesi yer almaktaydı. Seyahat, ilk olarak Fransa İmparatoru III. Napoleon'un Uluslararası Sergi daveti üzerine başlamış, sultan heyeti ile birlikte Fransa'ya hareket etmiştir. Sultan ve heyeti, Avrupa'da ulaşacakları ülkelere çoğunlukla deniz yolunu kullanarak ulaşım sağlamış, kısmen de olsa karayolunu kullanmışlardır. 47 gün süre zarfında tamamlanan bu seyahat ile sultan pek çok diplomatik temas gerçekleştirmiştir. Bir Osmanlı hükümdarının Avrupa'ya düzenlemiş olduğu bu seyahat ile Sultan Abdülaziz, Avrupa'da ki büyük ülkelerin çoğunu ziyaret etme imkânı bulmuş, ülkelerin kralları tarafından büyük gösteriler eşliğinde karşılanmış ve şahsına düzenlenen etkinliklere katılarak, ülkeleri yerinde incelemiştir. Bu açıdan Osmanlı Devleti, gerçekleştirilen seyahat ile istenilen amaca ulaşmış, seyahat Avrupa ülkeleri ve Osmanlı Devleti arasında genel barışın sağlanmasında önemli rol oynamış ve seyahat sonucunda Avrupa ile olan ilişkilerde barış ve dostluk mesajı verilmiştir.

Seyahat hususunda yukarıda bahsettiğimiz mevzular diplomatik olarak Avrupalı Devletler ve Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen olumlu gelişmelerdir. Diplomatik ilişkilerin dışında seyahat, Sultan Abdülaziz'in düşünce yapısında da değişikliklere neden olmuştur. Seyahat öncesinde daha gelenekçi bir yapıya sahip olan sultan, Avrupa ülkelerini bizzat gözlemleme fırsatı elde ettiği için daha yenilikçi bir bakış açısında sahip olmuştur. Sultan, yenilikçi bakış açısıyla yurda döndüğü zaman devlette ıslahat yapılmasına dair faaliyetlerde bulunmuştur. Islahat hareketleri olarak, ulaşım, eğitim, askeri alanlarda ıslahatlar yapılmış, yapılan ıslahatlar ile devletin daha çağdaş bir yapıya sahip olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Abdülaziz'in dar'ül harp'te seyahati. (2018.30.03). Fikriyat.com.
<https://www.fikriyat.com/tarih/2018/03/30/abdulazizin-darul-harpte-seyahati>.
 Afyoncu, E. (2021). *Herkes için kısa Osmanlı Tarihi: 1302-1922*. Yeditepe Yayınevi.
 Algül, B. (2019). Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Donanmasında modernleşme (Tez No.606070). [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
 Çağlar, B., & Bilgin, A. (2019). *Klasikten moderne Osmanlı etkisi: (kurumlar-uygulamalar)*. Kronik Kitap.
 Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi*, (IV). İstanbul.

- Engin, V. (2015). *Kurtlar sofrasındaki Osmanlı*. Yeditepe Yayınevi.
- Ercivan, A. (2024). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatinin Osmanlı modernleşmesine etkisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(5), 3293-3310. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.791>
- Ertemli, M. (2023). Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk devlet yatı. *Modular Journal*, 6(1), 50-65. <https://doi.org/10.59389/modular.1297219>.
- Gök, N. (2012). Mütercim Hâlimî Efendi'nin notları çerçevesinde Sultan Aziz'in Avrupa seyahati ve sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867). *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarihi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7), 165-188.
- Gök, N. (2014). Sultan Abdülaziz Devrinde Balkanlarda karayolu ulaşım ağındaki çalışmalar, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu.
- Görür, E. D. (2024). Sultan Abdülaziz'in İngiltere'de karşılanması, ağırlanması ve uğurlanması. *Tarih Dergisi*, 83, 111-144. <https://doi.org/10.26650/iutd.1446043>
- Gündoğdu, R. (2020). *Osmanlı Padişahları*. Rumuz Yayınları.
- Karaer, N. (2003). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve batı kamoyundaki yansımaları (Tez No.126450). [Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
- Karaer, N. (2005). Abdülaziz, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 313-326. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000200
- Karaer, N. (2012). *Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phonix Yayınevi.
- Karaer, N. (2013). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, C.4.
- Kızıltoprak, S. *Sultan Abdülaziz (1830-1876)*, Türk Maarif Ansiklopedisi, (1), 66-68.
- Köksal, O. (2003). Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati dönüşü münasebetiyle yapılan kutlamalar ve bir manzum tarihçe. *Osmanlı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 117-136.
- Küçük, C. (1988). Abdülaziz 1830-1876. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 1, ss. 179-185). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutay, C. (2012). *47 gün (Sultan Abdülaziz'in Avrupa günlüğü)*, 1. Baskı, İstanbul: ABM Yayınları.
- Maksudoğlu, M. E. (2019). *Osmanlı'dan günümüze değişme maceramız*. Kırmızı Yayıncılık.
- Özgün, C. (2021). *Türk Yenileşme Tarihi- devlet, toplum ve ekonomik düzenin değişimi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, (6).
- Tekin, B.B. (2012). Sultan Abdülaziz'in İngiltere (Londra) ziyareti hatıra madalyası: 19. yüzyılda batı-doğu kimlik anlayışının görsel bir özeti. *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 4(1), 183-199.
- Topçu, F.S. (2014). Sultan Abdülaziz Döneminde yaşanan mali bunalım ve uygulanan mali reformlar (1861- 1876) (Tez No.369006). [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. TC. CDAB. A.MKT. MHM (Mühimme Kalemi Evrakı), No: 391/64, H.18.05.1284; A.MKT.MHM (Mühimme Kalemi Evrakı), No: 390/96, H.10.05.1284.
- Woods, S. H. F. (1974). *Türkiye anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 yıl- 1869- 1909)*. (F. Çoker, Çev.) Milliyet Yayınları.
- Yurtbilir, M. M. (2014). 19. yüzyıl Avrupa Demokrasisi içinde oryantal yer arayışlar: Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine bir bakış. *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 129-160. <https://doi.org/10.61150/eklektik.2024020105>.